

Warszawa, 17.06.2019

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Joanny Gruszewskiej
pt. „Mniszki buddyjskie w świetle *Pieśni mniszek (Therīgāthā)*”
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Marty Kudelskiej
w Katedrze Studiów Porównawczych Cywilizacji,
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego,
Kraków 2019, str. 298.**

Doktorantka, mgr Joanna Gruszevska współpracuje z Katedrą Studiów Porównawczych Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego. W bieżącym roku akademickim prowadziła kursy sanskrytu, wykład „Kobieta w buddyzmie” oraz wykłady na temat buddyzmu w ramach cyklu „Wprowadzenie do porównawczych studiów cywilizacji i buddologii”. Informacje te zaczerpnąłem z wykazu zamieszczonego na stronie USOS.

Z bibliografii zamieszczonej w pracy doktorskiej dowiadujemy się, że Doktorantka opublikowała cztery artykuły (w tym jeden w języku angielskim). Niestety, Doktorantka nie ma zwyczaju podawać numerów stron artykułów (poza nielicznymi wyjątkami). Wymieniona w bibliografii publikacja pt. „Polemika wczesnego buddyzmu z braminizmem w kwestii hierarchii społecznej” jest w rzeczywistości jedynie króciutkim abstraktem zamieszczonym w programie V Międzynarodowego Kongresu Religioznawczego (Toruń 2017, s. 215).

Tematyka artykułów wiąże się z tematem rozprawy doktorskiej. Trzy artykuły – w zmienionej postaci – Doktorantka włączyła do swej pracy, mianowicie w rozdz. I.1. (Uwagi metodologiczne) – artykuł pt. „Some Remarks on Research in Gender Roles in the Textual Sources of Buddhism” (*Studia Religiosa* 49:3, 2016: 277-286) (zob. s. 6 przyp. 5); w rozdz. I (*Pieśni mniszek* – charakterystyka tekstu, przynależność w obrębie Kanonu palijskiego) – artykuł pt. „*Pieśni mniszek (Therīgāthā)* – stan badań i perspektywy badawcze” (opublikowany w czasopiśmie *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej* 3, 2016: 73-83) (zob. s. 24 przyp. 94); z kolei w rozdz. II (Postawy wobec mniszek we wczesnym buddyzmie. 1. Kontrowersje wokół utworzenia żeńskiej wspólnoty monastycznej we wczesnym buddyzmie) znajduje się zmodyfikowany tekst artykułu pod tym samym tytułem: „Kontrowersje wokół utworzenia żeńskiej wspólnoty monastycznej we wczesnym buddyzmie” (opublikowany w *Studiach Humanistycznych Akademii Górniczo-Hutniczej* 15:4, 2016: 101-109) (zob. s. 37 przyp. 152).

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgr Joanny Gruszewskiej pt. „Mniszki buddyjskie w świetle *Pieśni mniszek* (*Therīgāthā*)” jest pierwszym w literaturze polskiej opracowaniem tematyki kobiet-mniszek i w ogóle zagadnienia stosunku wczesnego buddyzmu do kobiet na podstawie tekstów Kanonu palijskiego (*Tipiṭaka*).

Formalnie praca składa się z czterech rozdziałów oraz aneksu zawierającego przekład z języka palijskiego utworu pt. „Pieśni (starszych) mniszek” (*Therī-gāthā*) wraz z tekstem oryginalnym.

W rozdziale pierwszym (str. 6–32) Autorka przedstawia założenia metodologiczne pracy, porusza kwestię badań feministycznych i genderowych w buddologii, omawia stan badań nad „Pieśniami mniszek” (*Therī-gāthā*) (w tym także przekłady i opracowania), podaje na koniec charakterystykę tekstu i jego umiejscowienie w Kanonie palijskim (*Tipiṭaka*).

Rozdział drugi (str. 32–64) nosi długi, niefortunnie sformułowany tytuł, w którym mieszczą się co najmniej dwa obszerne zagadnienia. Należałoby wyodrębnić (pod)rozdział na temat stanowiska „braminizmu wobec ascezy i religijności kobiet” oraz (pod)rozdział dotyczący buddyjskiej żeńskiej wspólnoty zakonnej – wraz z odpowiednimi dalszymi podziałami w ich obrębie (w postaci np. numerowanych paragrafów). Dla większej przejrzystości dobrze by było wyróżnić także świadectwa tekstów Kanonu palijskiego różne od „Pieśni mniszek” a dotyczące stosunku „wczesnego buddyzmu do mniszek i do kobiet świeckich”.

Obszerne trzeci rozdział (str. 65–109) składa się z dwóch wyraźnie zatytułowanych części: 1. Konwersja (str. 65–90), 2. Doświadczenie religijne (str. 90–109).

Wreszcie czwarty, najobszerniejszy rozdział (str. 110–174) zawiera analizę, wraz z przykładami, partii dialogowych utworu „Pieśni mniszek” (*Therī-gāthā*).

Tę część pracy zamyka krótkie podsumowanie (str. 175–177), po którym Autorka zamieściła bibliografię (str. 178–190).

Rozprawę wieńczy Aneks zawierający kompletny przekład z języka palijskiego utworu pt. „Pieśni mniszek” (*Therī-gāthā*) wraz z tekstem oryginalnym podanym w transkrypcji.

Tematem pracy jest analiza obrazu mniszek buddyjskich, jaki wyłania się na podstawie studium wczesnobuddyjskiego tekstu kanonicznego pt. „Pieśni (starszych) mniszek” (*Therī-gāthā*). Według tradycji, autorkami pieśni miały być mniszki żyjące w czasach historycznego Buddy (ok. V w. p.n.e.)¹. Doktorantka tak oto charakteryzuje ów tekst (str. 14):

„[M]amy do czynienia z tekstem starożytnym, powstałym na terenie historycznych Indii, stanowiącym część uznanego kanonu tekstów religijnych, który najprawdopodobniej powstał na przestrzeni wielu lat, był najprawdopodobniej wielokrotnie poddawany redakcjom[,] a przed ostateczną redakcją być może nawet przez wiele setek lat funkcjonował w przekazie ustnym. Ponadto nieznane jest ani jego dokładne autorstwo, ani dokładny obszar powstania. Nie znamy również celu powstania tekstu, ani nie jesteśmy w stanie ustalić grupy odbiorców, do której był skierowany. Możemy założyć, że nie mamy do czynienia z realnymi i bezpośrednimi

¹ Przyjmuję tu nowszą hipotezę dotyczącą datowania Buddy; na ogół życie Buddy datuje się na VI/V w. p.n.e.

relacjami mniszek, a zbiór nie jest dokumentem historycznym – stanowi dzieło literackie, najprawdopodobniej o charakterze dydaktycznym, prezentującym wzorcowe modele drogi do wyzwolenia”.

Wymienione tu elementy charakterystyki utworu zostaną rozwinięte w dalszych partiach pracy.

W paragrafie „Orientacja metodologiczna pracy” (str. 14–19) Autorka podkreśla interdyscyplinary i multidyscyplinary charakter swojej pracy. Przede wszystkim jest to praca z zakresu buddologii, ściślej – filologii buddyjskiej, gdyż opiera się na buddyjskich źródłach kanonicznych w języku palijskim i w sanskrycie oraz na innych tekstach staroindyjskich. Po drugie, w analizie „Pieśni mniszek” Autorka zastosowała teorię antropologa Clifforda Geertza („religia jako system kulturowy”), gdyż „utwory takie jak *Pieśni mniszek* mogą stanowić modele (*models of*) praktyki religijnej, ponieważ przekazują w formie opowieści abstrakcyjne zasady religii, jak również modele dla (*models for*), ponieważ inspirują do naśladowania we własnym życiu wyidealizowanych przejawów religijności” (str. 16).

Dalej Autorka podkreśla znaczenie „kontekstu religijnego oraz kulturowego w jaki[m] tekst powstał” i formułuje hipotezę, „że *Pieśni mniszek* stanowią świadectwo tego, w jaki sposób wczesna tradycja buddyjska lub grupa stanowiąca jej część postrzegała kwestię doświadczenia religijnego kobiet, ich możliwości duchowe i możliwy rozwój” (tamże).

Wreszcie Autorka podejmuje zagadnienie „badania dialogu jako formy literackiej” (str. 18), które wypełnia cały rozdział czwarty pracy.

Po omówieniu stanu badań nad „Pieśniami mniszek” (str. 19–20) Doktorantka dokonuje przeglądu tłumaczeń (str. 21–22) oraz opracowań utworu (str. 22–24).

Należy zaznaczyć, że Doktorantka dokonała pierwszego kompletnego przekładu „Pieśni mniszek” na język polski z oryginału palijskiego, który zamieściła w Aneksie. Ireneusz Kania, poliglota i erudyta, jeden z najwybitniejszych tłumaczy polskich, opublikował przekład kilkunastu wybranych strof ze zbioru „Pieśni (starszych) mnichów” (*Thera-gāthā*) oraz ze zbioru „Pieśni (starszych) mniszek” (*Therī-gāthā*) w antologii literatury palijskiej pt. *Muttāvali. Księga wypisów starobuddyjskich* (Kraków 1999).²

Może nie od rzeczy będzie tu wspomnieć, że prof. Stanisław Schayer prowadził w roku akademickim 1934/1935 w ramach ćwiczeń z zakresu literatury palijskiej lekturę *Thera- i Theri-gāthy*, zaś wcześniej, w r. akad. 1932/1933, Konstanty Regamey (uczeń Schayera) sporządził konkordancję *Thera- i Theri-gāthy* dla konkordancji Kanonu palijskiego, przygotowywanej przez Pāli Text Society.³

Dochodzimy teraz do kolejnego paragrafu pracy, w którym Doktorantka przedstawia główny tekst, tj. „Pieśni mniszek”, podaje jego charakterystykę, omawia miejsce w Kanonie

² Ze zbioru *Thera-gāthā* 11 ustępów (= 21 strof), ze zbioru *Therī-gāthā* 8 ustępów (= 14 strof). Doktorantka wymienia przełożone przez Kanię „Pieśni mniszek” na str. 22, jednak w swej pracy dość rzadko się odwołuje do przekładów Kani.

³ Nie wiadomo jednak, czy opracowanie Regameya znalazło się ostatecznie w opublikowanym dopiero w 1952 r. pierwszym tomie konkordancji. Zob. S. Schayer, *O filozofowaniu Hindusów. Artykuły wybrane*. Red. M. Mejor. PWN, Warszawa 1988, str. XVI–XVII.

palijskim [tak poprawniej, a nie „przynależność w obrębie Kanonu palijskiego”] (str. 24–30). Dowiadujemy się, że bliźniacze utwory pt. „Pieśni (starszych) mnichów” (*Thera-gāthā*) i „Pieśni (starszych) mniszek” (*Therī-gāthā*) wchodzi w skład zbioru *Khuddaka-nikāya*, który stanowi piąty zbiór w ramach obszernego „Kosza Kazań” (*Sutta-piṭaka*). *Khuddaka-nikāya* to zbiór tekstów pomniejszych, o różnej długości i zróżnicowanych pod względem formy. Zawiera łącznie piętnaście tekstów. Autorka zebrała sporo wiadomości na temat obydwóch zbiorów „Pieśni”, jednak w opisie brakuje systematyczności, przydałoby się wprowadzić więcej porządku (szkoda, że nie wzorowała się na rozdziale II.2.5.8,9 podręcznika literatury palijskiej O. von Hinübera, z którego – jak się zdaje – rzadko korzysta). Dopiero z następnego paragrafu pt. „Autorstwo kobiet?” (str. 30–32) czytelnik dowiaduje się, że antologia liczy 73 utwory (pieśni), razem 523 strof (ale w przekładzie i edycji tekstu znajdujemy 524 ponumerowane strofy – zob. str. 298)⁴. Pieśni ułożone są według długości, od najkrótszych, liczących jedną strofę, do najdłuższych – przedostatnia liczy czterdzieści strof, zaś ostatnia pieśń tworzy „Wielką sekcję” (*Mahā-nipāta*). Doktorantka zastanawia się, „czy autorkami *Pieśni mniszek* były kobiety” (str. 30). Odwołuje się przy tym do opinii K.Ch. Lang, która dokonała porównania obu zbiorów – „Pieśni mnichów” i „Pieśni mniszek” – i dostrzegła różnice, które zdają się wskazywać, iż teksty te pod względem stylu i treści są uwarunkowane płcią autorów.

Kolejny rozdział, drugi – o zbyt długim i zawile sformułowanym tytule (zob. wyżej) – poświęcony jest „nakreśleniu tła”, aby przez to „przybliżyć kontekst kulturowy niezbędny dla [dokonania] analizy *Pieśni mniszek*” w dalszych częściach pracy (str.32). Początkowe paragrafy tego rozdziału, noszące tytuł „Postawy wobec kobiet w braminizmie”⁵ (str. 32–36) i „Status kobiety w dżinizmie” (str. 36–37), stanowią jakby wstęp do właściwego tematu, jakim są „Postawy wobec mniszek we wczesnym buddyzmie” (str. 37).

Tu Doktorantka rozwija zasadniczy wątek, jakim jest zagadnienie możliwości podjęcia przez kobiety życia religijnego w ramach zorganizowanej wspólnoty zakonnej w buddyzmie. Epizod, w którym Budda zezwala kobietom na wstąpienie do zakonu, wymaga lepszego przedstawienia (str. 40). Chodzi mianowicie o to, że Budda wprawdzie wysłuchał prośb Mahapradżapati Gotami, wypowiedzianych we własnym imieniu oraz towarzyszących jej kobiet, ale postawił osiem warunków, tj. sformułował osiem „zasadniczych (poważnych) reguł” (*aṭṭha garu-dhamma*). To ważny moment w całej historii włączenia kobiet do wspólnoty monastycznej. Niestety Doktorantka nie odwołuje się do tekstu oryginalnego, lecz przytacza owe reguły za pracą N.A. Falk, niezgrabnie lub całkiem błędnie tłumacząc z angielskiego.

Otóż owe reguły są wymienione w kanonicznej Winaji (*Vinaya*), w księdze *Cullavagga* X.1.4 (ed. Oldenberg, PTS, t. II, str. 255), i brzmią jak następuje (mój przekład ogranicza się do zasadniczej treści reguły):

⁴ Edycja Pali Text Society pod red. L. Alsdorfa i K.R. Normana liczy 522 strofy; trudny do rozstrzygnięcia problem faktycznej liczby strof omawia R. Pischel w przedmowie.

⁵ Przekład strofy *Manusmṛti* IX.3 (str. 33 przyp. 124) nieścisły, lepiej (i bardziej elegancko) tłumaczy M.K. Byrski (str. 276): „Bez wątpienia nie przystoi niezależność białogłowie”.

1. mniszka, wyświęcona nawet przed stu laty, winna okazać szacunek, powstać z miejsca, pozdrowić ze złożonymi dłońmi mnicha, wyświęconego choćby tego samego dnia;
2. mniszka nie powinna przebywać podczas pory deszczowej w miejscu niezamieszkanym przez mnichów;
3. co pół miesiąca mniszka niechaj oczekuje od zgromadzenia mnichów dwóch pouczeń – co do daty ceremonii *uposatha* [recytacja kodeksu wykroczeń] oraz ceremonii udzielenia napomnienia (rady) (*ovāda*);
4. na zakończenie pory deszczowej mniszka winna przedstawić (przekazać) wobec obydwóch zgromadzeń, tj. mnichów i mniszek, trzy rzeczy: to, co zobaczyła, to, co usłyszała, to, czego się domyśla;
5. mniszka winna poważnego wykroczenia musi odbyć przed obydwooma zgromadzeniami karę/pokutę przez pół miesiąca;
6. nowicjuszka, która przez dwa lata praktykowała sześć zasad, może się ubiegać o wyświęcenie przed obydwooma zgromadzeniami;
7. mniszka nigdy w żaden sposób nie może mnicha obrażać ani łąać;
8. od dziś zabrania się mniszkom upominać mnichów, zezwala się mnichom napominać mniszki.

Doktorantka prowadzi swój wywód opierając się na literaturze przedmiotu, przyznać trzeba obfitej i właściwie dobranej, sumiennie – jak się zdaje – referując lub streszczając opracowania, w przeważającej mierze w języku angielskim. Zbyt ufa jednak temu, co napisali inni i z reguły nie konfrontuje tego ze źródłami, co sprawia wrażenie małej samodzielności.

Na przykład na str. 51 (i przyp. 209 – tu na dodatek mocno szwankuje styl: „*Vimalakīrtinirdeśa* z użyciem humoru krytykuje...”) Doktorantka powołuje się na sutrę pt. *Vimalakīrti-nirdeśa* bez podania źródła – przekładu tekstu (wraz z licznymi objaśnieniami) dokonał belgijski uczony E. Lamotte (*L'Enseignement de Vimalakīrti*, Louvain 1962), odnośny fragment zob. VI. §14-15, str. 280-283.

W przypisie 212 na str. 52 trzeba poprawić błędne *Patīcciyā* na formę poprawną *Pācittiya* (chodzi o pewną kategorię wykroczeń przeciwko regule).

Rozdział trzeci dotyczy dwóch ważnych kwestii – konwersji i doświadczenia religijnego w buddyzmie (str. 65 i nast.). Doktorantka przytacza w tym miejscu definicję konwersji na podstawie hasła w *Słowniku języka polskiego PWN* (wersja elektroniczna), która jest zbyt lakoniczna i nieadekwatna względem omawianego zagadnienia, przede wszystkim odnosi się do religii chrześcijańskiej. Powinna była sięgnąć do jakiegoś fachowego religioznawczego opracowania (encyklopedii religii) lub przynajmniej zapoznać się z hasłem „konwersja” np. w *Religia. Encyklopedia PWN* (2002, t. 6, str. 34-35, tamże bibliografia). Podana przez Autorkę łacińska etymologia słowa „konwersja” jest błędna (str. 66: **conventire*) – słowo pochodzi od łac. *conversio* (od czasownika *convertō*, *converti*, *conversum* – zob. *Słownik łac.-pol.* pod red. K. Kumanieckiego, 1967, str. 127).

Dalej, na str. 69 Autorka zupełnie niepotrzebnie sili się na sformułowanie własnej definicji konwersji – chce „rozumieć konwersję” w analizowanych przykładach⁶ „jako ‘zmianę’ lub ‘rewolucję’ w ramach i sposobie myślenia konwertyty”. Ale na następnej stronie znajdujemy nową propozycję – oto Autorka proponuje „odczytanie konwersji w przypadku *Pieśni mniszek* jako momentu zrozumienia prawdy o rzeczywistości lub po prostu momentu zastosowania nauki Buddy do myślenia o rzeczywistości”. I ta definicja wydaje się bardziej sensowna.

W swych rozważaniach nad buddyjskim terminem *samvega* (na podstawie analiz T. Brekke) Doktorantka jakoś nie może się zdecydować, jakim polskim odpowiednikiem opatrzyć ten kluczowy dla dalszych wywodów termin. Otóż podstawowe znaczenia palijskiego wyrazu *samvega* to ‘poruszenie, wzburzenie, wzruszenie, niepokój, obawa, lęk, drżenie’, zaś w kontekście religijnym chodzi o stan emocjonalnego pobudzenia, religijnego wzmożenia, wywołanego lękiem, obawą, strachem. Cytowany Brekke powołuje się (na str. 83 przyp. 62) na passus w kanonicznym tekście *Itivuttaka* I.10 (ed. PTS, str. 29-30).⁷

Do str. 92 chciałbym dorzucić artykuł mojego autorstwa:

„Elementy buddyjskiej soteriologii: o różnych koncepcjach nirwany”, w: *Benares a Jerozolima. Przemyśleć chrześcijaństwo w kategoriach hinduizmu i buddyzmu*.

Redakcja Krzysztof Jan Pawłowski. Tyniec, Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2007:289-316.

Do str. 102 dodam przekład bardzo ważnego tekstu – to stąd pochodzi obraz kontemplacji ciała w *Ścieżce oczyszczenia* Buddhaghosy⁸:

Satipaṭṭhāna-sutta (‘Wielki wykład o aktach skupienia’), w: *Jak modlą się buddyści. Antologia modlitw*. Wyboru dokonał, przełożył, wstępami i przypisami opatrzył Marek Mejor. Verbinum, Warszawa 2004, str. 52-74.

Ostatni rozdział poświęcony jest analizie partii dialogowych w „Pieśniach mniszek” (str. 110 i nast.). Autorka na potrzeby swej pracy tak oto definiuje „dialog” (str. 111): „Za ‘dialog’ uznawać będę pieśń, w której następuje wymiana zdań pomiędzy co najmniej dwoma [recte: dwiema – M.M.] osobami”. Sugerowałbym skorzystanie ze *Słownika terminów literackich* (pod red. J. Sławińskiego, Ossolineum 2002), gdzie na str. 98-99 znajduje się fachowo opracowane hasło ‘dialog’.

Autorka zestawiała w formie tabeli (str. 112-113) wszystkie te fragmenty „Pieśni mniszek”, „w których pojawiają się wersy przypisane innej osobie niż mniszka-autorka”. Dalej Autorka przytacza za K.R. Normanem (str. 114) wykaz wersów wypowiedzianych „przez osobę inną niż mniszka będącą autorką pieśni”, a następnie – dla porównania – podaje podobny wykaz wersów (strof) w „Pieśniach mnichów” (str. 115). W dalszej części rozdziału Autorka dokonuje analizy przykładów, grupując je według następującego podziału: 1. Budda i mniszki (str. 117-120), 2. Grupy dialogów – 2.1. Dialogi z braminami (str. 121-134), 2.2. Dialogi z istotami nadnaturalnymi (str. 135-150), 2.3. Dialogi różne, które nie stanowią jednolitej grupy (str. 151-171). Rozdział zamyka podsumowanie (str. 171-174).

⁶ Na str. 68 brak oznaczenia numerów tłumaczonych strof „Pieśni mniszek” – są to strofy 87-91.

⁷ Przywoływany przez Autorkę (str. 72) fragment z *Visuddhimagga* Buddhaghosy nie zawiera obrazu „strasznych bestii” – nie wiem, na jakiej podstawie tak twierdzi.

⁸ *asubha* znaczy ‘to, co nieczyste, odrażające, ohydne’.

W swych analizach Doktorantka przytacza stosowne fragmenty „Pieśni mniszek” (we własnym tłumaczeniu, wraz z tekstem palijskim w przypisach⁹), odwołuje się także do innych tekstów staroindyjskich, takich jak np. Upaniszady, oraz do opracowań danego tematu.

W podsumowaniu Doktorantka podkreśla, że „[w]iele długich dialogów koncentruje się wokół kwestii konwersji” (str. 171). Zauważa, że forma dialogu została w pieśniach użyta świadomie, budowa wielu z nich opiera się na przeciwstawieniu („opozycji binarnej”). Stwierdza, że „*Pieśni mniszek* nie stanowią zapisu prawdziwych wydarzeń”, lecz „że są przede wszystkim tworem literackim o charakterze dydaktycznym” (str. 172).

Przekład „Pieśni mniszek” zamieszczony w Aneksie jest w miarę poprawnym przekładem filologicznym. Tu i ówdzie należałoby to i owo poprawić w tłumaczeniu (i w dołączonym tekście palijskim).

Bibliografia jest obszerna (str. 178–190), Autorka zgromadziła chyba kompletną literaturę przedmiotu, co zasługuje na uznanie. Należało jednak przejrzeć ją starannie przed oddaniem do recenzji, gdyż wkradło się tu wiele niedoróbek redakcyjnych, jak na przykład liczne dublety (powtórzone pozycje).

Co się tyczy strony językowej i redakcyjnej, zauważam tu z przykrością wiele mankamentów – nieporadności stylistyczne, liczne literówki, no i przede wszystkim fatalną interpunkcję; widać, że Doktorantka nie panuje nad zasadami interpunkcji polskiej (należy nad tym solidnie popracować, a także korzystać podczas pisania z odpowiednich poradników). Poprawność językowa i redakcyjna jest wszak jednym z elementów oceny pracy doktorskiej. (Recenzent zaznaczył większość tych błędów na egzemplarzu pracy, jednak kompletna korekta nie należy do jego obowiązków.)

Konkluzja

Stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Joanny Gruszeńskiej spełnia – mimo wskazanych niedociągnięć – wymogi stawiane rozprawom naukowym i może być przedmiotem dalszych etapów procedury przewodu doktorskiego.

prof. zw. dr hab. Marek Mejór
Wydział Orientalistyczny
Uniwersytet Warszawski

⁹ Tu uwaga: należało sprawdzić poprawność cytowanych tekstów, gdyż często zdarzają się błędy – por. te same fragmenty przytaczane w Aneksie.